

УРОК НА ТЕМУ «ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ ВІЙСЬКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ»

Історія України, 8 клас

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор, м. Київ

Мета уроку:

- повторити і закріпити матеріал про причини Національно-визвольної війни в середині XVII ст., з'ясувати на основі джерел сили сторін, перебіг та результати військових сутичок;

- формувати в учнів уміння аналізувати та узагальнювати матеріал; закріпити уміння самостійно працювати з джерелами інформації, аргументовано висловлювати свій погляд на поставлену проблему, формувати критичне історичне мислення;

- виховувати інтерес до історії, активну громадську позицію, патріотизм.

Тип уроку: формування умінь і навичок.

Вид заняття: лабораторно-практичне.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

Богдан Хмельницький почав переходити від замирення до активних військових дій, але при цьому провів підготовчий етап повстання.

1. Пригадайте, у складі яких держав перебували українські землі.

2. Проти кого і чому готувалося збройне повстання на початку 1648 р.?

3. Назвіть сили війська Б. Хмельницького.

4. Завдяки яким рисам характеру, на вашу думку, Б. Хмельницький зміг очолити повстання?

II. Систематизація та узагальнення знань.

1. Перші військові перемоги війська Богдана Хмельницького.

Розповідь. Залишивши Чигирин, Б. Хмельницький потайки вирушив на Січ. З ним були син Тиміш, реєстровий сотник Бурлай, охорона – усіх близько двох десятків кіннотників. 25 січня запорожці на чолі з Богданом Хмельницьким вдало напали на урядову залогоу біля острова Хортиця, більша частина реєстровців перейшла на бік запорожців. Полковник Гурський з драгунами втік до Крилова, втративши понад 30 чоловік убитими. Незабаром Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. Із Січі новий гетьман звернувся з універсалами до українського народу, закликавши його повстати проти чужоземних гнобителів. Щоб ліквідувати повстання, у квітні 1648 р. уряд Речі Посполитої вислав військо проти Хмельницького.

За тиждень військо Потоцького з'явилося на березі степової річки Жовті Води. Б. Хмельниць-

кий на той час зібрав чималі сили: 8 тис. козаків і 20 тис. ординців.

Завдання. Користуючись джерелом, дайте відповіді на запитання про першу битву війська Б. Хмельницького із Річчю Посполитою:

1. Де відбулася битва?
2. Яку кількість військ мала Річ Посполита?
3. Назвіть воюючі сторони.
4. Яким був результат битви?

Українська історична пісня

«Чи не той то хміль»

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький по Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
Іще й орду за собою веду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби.
Становили ляхи дубові хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де якії повки,
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на полі цвіти, –
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глиця, –
Не по однім ляху зосталась вдовиця!

Розповідь. Продовжуючи наступ, союзне козацько-татарське військо рушило на північний захід і поблизу Корсуня обложило табір коронних гетьманів (М. Потоцького та М. Калиновського). Вдаючи підготовку до штурму табору, Б. Хмельницький змусив польське військо рушити на Богуслав.

Завдання. На основі тексту історичної повісті Адріана Кащенко «Під Корсунем» дайте відповіді на запитання про події Корсунської битви.

1. Опишіть польське військо.
2. Якими загонами козаки завдавали найбільших втрат польським загонам? Чому?
3. Який тактичний задум використав Б. Хмельницький у битві під Корсунем?

Як тільки почало світати, Галаган, із замотаною й прив'язаною до боку рукою, повів передні відділи польського війська до березового лісу.

Уступивши в ліс, польське військо зразу почало розтягатись, бо дорога була вузька, у війську ж було майже з тисячу возів та панських ридванів. Проте полякам здавалося, що все йшло на добре: ворог ніде не виявлявся й з боку Росі не наступав на заднік.

Через дві години, коли сонце вже добре світило крізь віти берез, Галаган дійшов до того місця, що з нього шлях пішов понад Крутим Байраком; заднє ж польське військо тільки тепер виходило з окопів і купчилося біля лісу. У той час до Росі почали спускатися з гори козацькі полки Нечая та Богуна. Виблискуючи гострими списами й коліваючись, мов спіле жито на вітрі, запорожці двома живими річками збігли до Росі, вихопилися добрими кінями на поле й роззорнувшись широкими лавами побігли на поляків. Жах обхопив заднє польське військо, що не встигло ще зайти в ліс, і в ньому почалася метушня. Поляки палили в козаків з мушкетів і, поспішаючи захватись у лісі, давили один одного...

Одбиваючись від козацьких наскоків, польське військо пішло далі понад байраком, що звався Крутим. Той байрак і справді був дуже крутобокий, у глиб же був такий, що за кущами й деревами дна його не видно було. Так ішли поляки іще з півгодини, поки дійшли до другої засіки. Знов почали розтягати дерева, але погоничі під наскоками козаків не хотіли вже дожидати, поки засіку розберуть та полагодять шлях, і почали її обминати. З того вийшло полякам велике лихо, бо обабіч засіки були покопані рівчаки й ями. Вози перекидалися, коні билися й падали в ями, погоничі з переляку почали розбігатися, і в усьому обозі зчинився великий гармидер...

Картина С. Гончаренка, Ю. Саницького, О. Сіренка «Діорама Корсунської битви»

Завдання. Користуючись картиною, опишіть хід битви і становище польського війська.

2. Битва під Пилявцями.

Перемога на Жовтих Водах і під Корсунем стала сигналом до повстання по всій Україні та визвольного походу української армії на захід. Після безрезультатних мирних переговорів у вересні 1648 р. відновилися воєнні дії. Неподалік від містечка Пилявці, поблизу Старокостянтинова (нині – с. Пилява Хмельницької обл.), для нової

битви зійшлися коронне військо та українська армія. Для участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Під Пилявцями українська армія налічувала понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Про Пилявський бій ідеться в народній думі:

То пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
То він ночей не досипає,
Коло Случі-річки ляхів і жидів доганяє.
Скоро догнав увечері пізно,
І там стало дуже по вулицях тісно:
І там до їх прибуває,
Ще й на козаків гукає,
Да ще й словами промовляє:
«Друзі, панове-молодці!
До Случі-річки прибувайте,
Жидів та ляхів упень рубайте
І до їх козацькими словами промовляйте:
«Ото буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік Случі буде пана Хмельницького
й наше!»

Завдання.

Назвіть результат битви під Пилявцями.

Робота з джерелом. Самійло Твардовський у популярній польській хроніці XVII ст. «Громадянська війна» відтворив реальну картину Пилявецької битви.

Рушили... хоругви одна за одною, несучи, як мак, розквітлі ратища (з прапорами) і шоломи. Не бачив ніколи до того світ наш кращих людей і коней... Золотом виблискували їхні щити, султани, бунчуки, палаші й мечі; від срібла ломилися шатра, шафи й столи... Не знали вони, що всі ці багатства, як на ярмарку, обмінюють на просте залізо, на самопали, ремінь, конопляні підпруги, попони, рядна, бурки та бідні свити... Переписали на бій закутих у залізо...

Хитрий ворог, тільки-но настав ранок, зібрав усі свої полки і поставив татар, яких у нього було понад чотири тисячі, попереду, і переодяг більшу частину стрільців у татарське вбрання, щоб еони своїм зовнішнім виглядом нагнали страх на нас. Ця хитрість добре вдалася їм. Коли вони зненацька кинулися великою юрбою з вигуками: «Алла! Алла!», від яких усі навколишні бори загули, сум'яття, що охопило наших іще звечора, ще більше зросло. А ті війська почали наступати на найближчі за греблю шанці... Коло переправи точився великий бій. Коли гусари великим загonom прийшли сюди, вони не могли в цій тисняві не тільки розташуватися для зустрічі з ворогом, а навіть списів підняти не могли, і довелося їм списками марно орати землю і замінити прапорами

грязюку... А в цей час шанці за греблею були взяті, піхота геть уся з гарматами знищена, і з кінних хоругв, що переправилися на той бік, жодна не вернулася ціла... Розгромлене ж військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої Вісли спинилися, щоб стерти піт і згамувати серце, що гупало як важкий молот.

Запитання.

1. Як оцінює польський хроніст Пилявецьку битву?
2. У чому він убачав причини поразки поляків?
3. З якими міркуваннями хроніста ви погоджуєтесь?
4. Які думки про причини поразки польського війська в битві під Пилявцями ви б додали?

3. Похід на Галичину.

Розповідь. Пилявецька битва завершилася для польської армії поразкою. А повстанців вона надихнула на нові перемоги. Головні сили українського війська під проводом Б. Хмельницького рушили до Львова. Очолив польське військо король Ян II Казимир.

Ян II Казимир

Б. Хмельницький і Тугай-Бей під Львовом

Завдання.

1. Заповніть таблицю «Похід на Галичину 1648 р.», користуючись підручником.

Таблиця

Дата	Битва	Результат
26 вересня 1648 р.	Облога Львова	Після таємної втечі Я. Вишневецького та М. Остророга Б. Хмельницький наказав зняти облогу і наздоганяти втікачів під Замостям після отримання викупу
14 листопада 1648 р.	Облога Замостя	У ході двотижневої облоги Б. Хмельницький, зважаючи на складне становище армії (нестача гармат, боездатного війська, боеприпасів, харчів, втома), укладає угоду з Річчю Посполитою. На середину листопада було визволено від польського панування майже всі українські землі

Робота з джерелом. У своєму щоденнику М'ясківський, член посольства від польського уряду до Б. Хмельницького, описує його на початку 1649 р. як визволителя українського народу.

Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] і дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина.

Як таке порівняння характеризує тогочасне українське суспільство? Адже європейські мислителі витлумачували подвиг Мойсея як символ боротьби підкорених народів за свободу.

4. Переговори в Переяславі та їх значення.

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 р. Картина М. Івасюка

Запитання.

1. Як на картині відображено в'їзд Б. Хмельницького до Києва після переможних битв 1648 р.?
2. Які суперечності між картиною та джерелом ви помітили?

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав у Київ, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Невдовзі Б. Хмельницький оприлюднив свої наміри щодо війни проти Речі Посполитої. Це сталося під час переговорів у Переяславі з королівським

посольством, очоленим тоді брацлавським воєводою Адамом Киселем. Хмельницький заявив, промовляючи до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р.: *«Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським. Вибю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православному віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорізькому Війську».*

Запитання.

1. У чому Б. Хмельницький убачав остаточну мету війни з поляками?
2. Як це втілювалось у проголошеній ним на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами?
3. Якими засобами гетьман сподівався досягти мети?

III. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення. Перші військові перемоги козаків із польськими військами яскраво показали велику підтримку населення і рішучі наміри українського народу у війні. Б. Хмельницький проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога.

Одним із класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на невідповідній для польської кавалерії пересіченій місцевості – Горохова Діброва – під час спуску обозних возів та артилерії в глибокий яр. Шеститисячний резерв Кривоноса, що вдарив із тилу, із засідки, остаточно вирішив переможну для козаків долю другої битви війни. Такі ж принципи стратегії й тактики Хмельницький застосував і в битві під Пилявцями, що відбулася на початку вересня 1648 р. Облога Львова і Замостя показала, що наприкінці 1648 р. військо Б. Хмельницького втрачає свою боєздатність через настання зими, нестачу провіанту, озброєння.

У результаті перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування, а на початку 1649 р. Б. Хмельницький рішуче заявив про своє прагнення створити власну козацьку державу. Гетьман висловив ідею про незалежність від влади польського короля. При цьому він наголосив, що Українська козацька держава є наступницею Київської Русі.

IV. Домашнє завдання.

1. Опрацюйте текст параграфа.
2. Позначте на контурній карті похід війська Б. Хмельницького в 1648 р.
3. Ознайомтесь з джерелом.

Наводимо уривок з листа воєводи брацлавського Адама Кисіля до гнізненського архієпископа Мацея Лубенського – правителя Польщі в часи «міжкоролів'я» (польський король Владислав IV помер 1648 р.), написаного після Корсунської битви.

Страшенна зміна речей настала в нашій Батьківщині: знищене й ущент розбите військо Речі Посполитої, обидва гетьмани стали нещасними в'язнями... Як із заходом сонця настає темрява, так зі смертю нашого короля зразу згасли мир, щастя й слава Речі Посполитої, настало нечуване лихо та вічний занепад, коли Батьківщину нашу непереможну супроти турецького султана й багатьох інших монархів завоював один зрадник козак, з'єднавшись із поганством. Тепер раби панують над нами, він творить нове князівство. Нещасливі наші браття в раптовій небезпеці кидають свої гнізда та будинки, а інші – найдорожче – сім'ю і втікають у глиб королівства. Звідки йшла сила Батьківщини у військах, податках, людях і маєтках – ці всі окраїнні провінції противник проголошує своїми власними здобутками, шаблею із відомого на весь світ центру волі творить своє панування. Нерозумна чернь, захоплена тим, що він лютує тільки проти шляхетського стану, а її щадить, відчиняє йому міста й замки, вводить як переможця-тріумфатора, переходить у його підданство. Він проголосив Київ своєю столицею і, хоч повітали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав посольству, яке залишилося, готуватися до його приїзду.

– Охарактеризуйте зміни, які відбулися в Речі Посполитій в результаті Національно-визвольної війни в середині XVII ст.

– Спираючись на текст документа, обґрунтуйте, що його автор упереджено ставився до козаків.

– Доведіть хибність оцінки брацлавського воєводи Адама Кисіля, який називав Б. Хмельницького «зрадником».